

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Ο όρος «Φιλέλλην, φίλος + Έλλην» συναντάται αρχικά στον Ηρόδοτο και χαρακτηρίζει τον φίλο του ελληνικού πολιτισμού. Τον βρίσκουμε επίσης στο Πλατωνικό έργο « Καλόν Έλληνα όντα Φιλέλληνα είναι» αλλά εδώ αφορά τους φιλοπάτριδες Έλληνες που ενδιαφέρονται για προβολή της χώρας των και του πολιτισμού της. Ο νεότερος φιλελληνισμός ως ιδέα είχε αρχίσει να καλλιεργείται από την προεπαναστατική περίοδο χάρη στην πλούσια ταξιδιωτική φιλολογία των περιηγητών, που χύνουν άφθονο μελάνι για τον ελληνικό χώρο, την κλασική αρχαιότητα και το ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, που δρομολογήθηκε με τον περιηγητισμό του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα και στην συνέχεια ενισχύθηκε με τις φιλελεύθερες ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, σκιάζεται ωστόσο από μια ζοφερή διαπίστωση: όλοι σχεδόν οι ταξιδιώτες επισημαίνουν την εξαθλίωση ενός λαού που σε τίποτα δεν θυμίζει την δόξα των αρχαίων Ελλήνων.

Η Επανάσταση του 1821 και ο αγώνας των Ελλήνων για την ελευθερία τους από τον τουρκικό ζυγό αλλάζει το νόημα του όρου «φιλέλληνας», χαρακτηρίζοντας εφεξής τις ενέργειες υπέρ της απελευθέρωσης των Ελλήνων. Οι ενέργειες αυτές δρομολογούν ένα μεγάλο «φιλελληνικό» κίνημα, που κλιμακώνεται γρήγορα σε Ευρώπη και Αμερική.

Ρομαντικοί, φιλελεύθεροι, ενθουσιώδεις φοιτητές, παλαίμαχοι στρατιώτες, σπεύδουν από παντού για να πολεμήσουν, ως εθελοντές, μαζί με τους Έλληνες αγωνιστές. Ιδρύονται Εταιρείες με φιλανθρωπικό σκοπό, προπαγανδίζονται ιδέες, διενεργούνται έρανοι. Προκαλεί έκπληξη το ύψος των χρηματικών ποσών που προσφέρουν στον ελληνικό αγώνα τα διάφορα κομιτάτα, αλλά και μεμονωμένες προσωπικότητες της εποχής. Ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία μια επανάσταση συντηρήθηκε και ενισχύθηκε υλικά και ηθικά σε τέτοιο βαθμό από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το βέβαιον είναι ότι ο φιλελληνισμός αναδεικνύεται σωτήρια δύναμη της Ελληνικής Επανάστασης. Αντίθετα, οι κυβερνήσεις των μεγάλων δυνάμεων τηρούν αρχικά στάση εχθρική,

υπακούοντας στις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας. Στην συνέχεια όμως αναγκάζονται να αλλάξουν στάση κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης.

Το 1821, η δίνη των γεγονότων φέρνει το Μεσολόγγι στο επίκεντρο της Επανάστασης, και το καθιστά κέντρο στρατηγικό και πολιτικό. Ως κέντρο στρατηγικό η πόλη αποτελεί το προπύργιο της δυτικής Στερεάς, αλλά και την προφυλακή του επαναστατημένου Μωριά. Ως κέντρο πολιτικό είναι η έδρα της «Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος», με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στην Διοίκηση.

Μέσα στο κλίμα αυτό καταφθάνουν στο Μεσολόγγι οι πρώτοι φιλέλληνες.

Τον Φεβρουάριο του 1822 ο Γερμανός υποστράτηγος Κάρολος Αλβέρτος Νόρμαν συγκροτεί το σώμα των Φιλελλήνων στην Κόρινθο και έρχεται στο Μεσολόγγι αναλαμβάνοντας δράση στις «επιχειρήσεις» του Μαυροκορδάτου στην Ήπειρο. Διακρίνεται στην μάχη του Κομποτιού, τραυματίζεται στην μάχη του Πέτα και πεθαίνει στο Μεσολόγγι τον Νοέμβριο του 1822.

Την ίδια χρονιά έρχεται και ο φιλελεύθερος Ελβετός Ιωάννης Ιάκωβος Μάγερ, ο οποίος αγωνίζεται για την οργάνωση νοσοκομείου στο Μεσολόγγι, αλλά και για την επικοινωνιακή πολιτική: με τυπογράφο τον Θεσσαλονικέα Δημήτρη Μεσθενέα αναλαμβάνει την έκδοση των εφημερίδων «Ελληνικά Χρονικά» και «Telegrafo Greco». Ο Μεσθενέας τυπώνει μάλιστα για πρώτη φορά στο Μεσολόγγι τον Ύμνο εις την Ελευθερίαν του Διονύσιου Σολωμού, τον Μάιο του 1825. Η έκδοση των «Ελληνικών Χρονικών» συνεχίζεται σε όλη την διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου και σταματά στις 20 Φεβρουαρίου 1826, οπότε το τυπογραφείο καταστρέφεται από τους βομβαρδισμούς. Το βράδυ της Εξόδου, ο Μάγερ και ο Μεσθενέας πέφτουν ηρωικά μαχόμενοι.

Ο συνταγματάρχης Leicester Stanhope φτάνει στο Μεσολόγγι στις 12 Δεκεμβρίου 1823 ως εκπρόσωπος του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, φέρνοντας μαζί του φάρμακα και τρία εκτυπωτικά μηχανήματα. Συναντά τον Μάγερ, ο οποίος είχε εξοικειωθεί με τους ελληνικούς χαρακτήρες, και συνεργάζονται στην έκδοση εφημερίδων. Τον Φεβρουάριο του 1824

πραγματοποιείται η άφιξη του William Parry, που συνοδεύεται από οκτώ πυροτεχνουργούς, εφοδιασμένους με το αναγκαίο υλικό, ώστε να στηθεί οπλοποιείο. Η αποστολή περιλαμβάνει επίσης εκπαιδευτικό υλικό, βιβλία και μουσικά όργανα.

Το Μεσολόγγι είναι η πόλη του πιο λαμπρού φιλέλληνα, του Άγγλου ποιητή Λόρδου Βύρωνα, του οποίου το λογοτεχνικό μέγεθος και η προσωπικότητα ξεπέρασαν τα όρια της χώρας του. Τον Ιανουάριο του 1824, το ζωντανό αυτό σύμβολο του ρομαντισμού έρχεται στο Μεσολόγγι ως εκπρόσωπος του φιλελληνικού κοιμητηρίου του Λονδίνου. Για σχεδόν τέσσερις μήνες ο διανοούμενος επιλέγει να ζει σαν στρατιώτης, προκειμένου να συνδράμει έμπρακτα τους Έλληνες στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Στρατευμένος στην υπεράσπιση των ιδανικών του, αφήνει την τελευταία του πνοή στις 19 Απριλίου, ταυτίζοντας το πεπρωμένο του με εκείνο της πολιορκημένης πόλης. Ο στερνός του λόγος είναι για την Ελλάδα: *Της έδωσα το χρόνο μου, την περιουσία μου, την υγεία μου - και τώρα της δίνω και τη ζωή μου.* Ο πρόωρος θάνατός του έχει τόσο μεγάλη απήχηση διεθνώς, ώστε ακόμα και νεκρός ο Μπάιρον αφυπνίζει συνειδήσεις και νοηματοδοτεί το φιλελληνικό κίνημα στον δυτικό κόσμο.

Ο σοφός της Βαϊμάρης, ο μεγάλος Γκαίτε, σε μια σκηνή του Φάουστ Β τοποθετεί τον Ευφορίωνα, τον ήρωα που εκπροσωπεί το πνεύμα της ανδρείας και της λευτεριάς, να φωνάζει με έξαψη στο Μεσολόγγι: «Πάντα ψηλότερα να ανεβαίνω! Πάντα μακρύτερα να κοιτάζω!» Αποθεώνει έτσι τον Λόρδο Βύρωνα για τη θυσία του στο Μεσολόγγι, το οποίο υψώνει σε ιδεώδη και αιώνιο βωμό ανδρείας και αυτοθυσίας.

Η κορυφαία στιγμή της ιστορίας στον αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων λαμβάνει χώρα στο Μεσολόγγι στις 10 Απριλίου 1826, την τραγική νύχτα της Εξόδου. Η τελευταία πράξη του δράματος των Ελευθέρων Πολιορκημένων δεν είναι έκρηξη παλικαριάς σε ώρα πολεμικού παροξυσμού, ούτε ηρωικό μένος ενός γενναίου ανθρώπου σε κατάσταση εξαλλοσύνης ή έστω απελπισίας. Η Έξοδος είναι το κορύφωμα μιας συνειδητής στάσης ζωής και αγώνα, που ζυμώθηκε σιωπηλά, ήρεμα και σταθερά για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στο μυαλό, την

ψυχή και τη συνείδηση των λιμοκτονούντων ενόπλων και αόπλων, που παραμένουν πιστοί μέχρις εσχάτων στα όσια και ιερά της θρησκείας και της πατρίδας τους, στη λευτεριά και την αξιοπρέπεια.

Η φιλοσοφία είναι μελέτη θανάτου είπε ο αρχαίος φιλόσοφος Πλάτων. Το οριακό επίτευγμα του ανθρώπου να καταστήσει τον θάνατό του πράξη οικουμενικής ελευθερίας πολύ σπάνια συμβαίνει στον κόσμο. Η Έξοδος του Μεσολογγίου δεν είναι απλώς μια σελίδα ιστορίας, είναι ένα μείζον πνευματικό γεγονός, το οποίο πέρα από τον θαυμασμό προκαλεί και φιλοσοφικό στοχασμό.

Όταν ο δαυλός του Χρήστου Καψάλη φωτίζει την αγωνιζόμενη Ελλάδα, ο αχός της λάμψης του συγκλονίζει την παγκόσμια κοινότητα. Οι εκατόμβες των κατοίκων του Μεσολογγίου ξυπνούν τις συνειδήσεις, βοηθώντας καταλυτικά στην ανάκαμψη του φιλελληνισμού μετά την ύφεση που του είχαν προκαλέσει οι εσωτερικές διχόνοιες. Το Μεσολόγγι γίνεται εστία ενός ασύλληπτου ρεύματος αλληλεγγύης, που εκφράζεται ποικιλοτρόπως.

Όταν οι γαλλικές εφημερίδες δημοσιεύουν την είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου, ο φιλελεύθερος γαλλικός λαός, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο τύπος, αντιδρά έντονα στην ωμή και βάρβαρη καταστολή και επιχειρεί με κάθε τρόπο να βοηθήσει τους αγωνιζόμενους Έλληνες. Σε μία μεγαλειώδη διαδήλωση μπροστά στο ανάκτορο, οι φοιτητές ζητωκραυγάζουν υπέρ των Ελλήνων και ζητούν από τον βασιλιά Κάρολο τον Α΄ να βοηθήσει τον αγώνα τους.

Στις 18 Απριλίου, στην παρισινή σάλα Τίβολι δίνεται ένα κονσέρτο υπέρ της Φιλελληνικής Εταιρείας με μαέστρο τον Ροσίνι. Οι μουσικοί έχουν στολίσει τα όργανα τους με άσπρες και γαλάζιες μεταξωτές κορδέλες. Τα μέλη της Εταιρείας υποδέχονται το κοινό φορώντας ασπρογάλαζο περιβραχιόνιο. Οι κυρίες στις επίσημες ενδυμασίες τους προσθέτουν κονκάρδα με τα ελληνικά χρώματα. Το πρόγραμμα κλείνει με ελληνικά τραγούδια και με έναν μεγάλο έρανο υπέρ του ελληνικού αγώνα.

Μετά την πτώση του Μεσολογγίου, το Παρίσι συγκεντρώνει από εράνους 1.630.000 φράγκα, ενώ το συνολικό ποσό για το 1825 και 1826 ήταν συνολικά 3.000.000. Το στοιχείο αυτό αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία για το πόσο «η άμυνα,

ο πατριωτισμός και η Έξοδος του Μεσολογγίου ταρακούνησε, συγκίνησε και αφύπνισε την οικουμένη».

Το κοιτάτο της Γενεύης εξελίσσεται επίσης σε σπουδαίο φιλελληνικό κέντρο συλλογής χρημάτων, όχι μόνο για την Ελβετία αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη, χάρη στον Ελβετό τραπεζίτη Ιωάννη Γαβριήλ Εϋνάρδο. Το 1827, όπως μαρτυρούν οι έρευνες, ο ίδιος προσωπικά έδωσε για τον ελληνικό αγώνα 2.500.000 φράγκα.

Ακόμη και στο Βερολίνο, την πρωτεύουσα της αυταρχικής Πρωσίας, όπου κάθε φιλελληνική κίνηση είχε απαγορευθεί από την αρχή της Επανάστασης, ο γιατρός Hufeland, βαθύτατα συγκλονισμένος από την πτώση του Μεσολογγίου, ζητά προσωπικά από τον βασιλιά και τον πρωθυπουργό της χώρας να του επιτρέψουν ενέργειες υποστήριξης των Ελλήνων. Η άδεια παραχωρείται και στις 25 Απριλίου 1826, δεκαπέντε ημέρες μετά την Έξοδο, δημοσιεύεται έκκληση στον τύπο, με τις υπογραφές πολλών προσωπικοτήτων. Η άμεση και έντονη ανταπόκριση του κόσμου ανεβάζει τις συνεισφορές στα 500.000 φράγκα, τα οποία μέσω του Εϋνάρδου στέλνονται στην Ελλάδα. Ακόμη και ο μισέλληνας Μέτερνιχ θα αναγκαστεί να διαμηνύσει στον Σουλτάνο: «Δεν μπορούμε στο μέλλον να σας βοηθήσουμε όπως πριν, δυστυχώς Μεγαλειότητα μεσολάβησε το Μεσολόγγι».

Παράλληλος τροφοδότης του φιλελληνισμού είναι η λογοτεχνία και η τέχνη. Ο θάνατος του λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι στρατεύει τα ρομαντικά πνεύματα στην Ελληνική Επανάσταση. Τα κατορθώματα των αγωνιστών γίνονται σίχτοι, διήγηση, εικόνα, απαθανατίζοντας την υψηλοφροσύνη των Ελλήνων.

Τα τραγικά γεγονότα του Μεσολογγίου πέρασαν πολύ γρήγορα στο δράμα « Η άλωση του Μεσολογγίου» του Αιμίλιου Σουβέστρ, που γράφεται αμέσως μετά το συμβάν, γίνεται δεκτό στο θέατρο της Γαλλικής Κωμωδίας, αλλά η παράστασή του εμποδίστηκε από την λογοκρισία. Δύο χρόνια αργότερα, στις 10 Απριλίου 1828, ανεβαίνει το δράμα του Ντ' Οζανώ «Η τελευταία ημέρα του Μεσολογγίου». Μερικά από τα χορικά του δράματος μελοποίησε ο περίφημος μουσουργός Herold, ενώ «Το άσμα ενός μαχητή» ερμηνεύεται από τον διάσημο για την εποχή του Ντυπρέ.

Από την ποίηση ξεχωρίζει η ελεγεία του Καμίλ Παγγανέλ «Το Μεσολόγγι δεν υπάρχει πια», αλλά και η ποιητική συλλογή «Ανατολίτικα» του Βίκτωρα Ουγκώ, ο οποίος είναι τότε μια από τις πιο δυνατές φωνές της Ευρώπης.

Η συλλογή γράφεται μεταξύ του 1826 και του 1828, και εκδίδεται το 1829. Από τα 41 ποιήματα που περιλαμβάνει, «Τα Κεφάλια του Σαραγιού» είναι ξεχωριστό για το Μεσολόγγι. Η πρώτη του έκδοση κυκλοφορεί μάλιστα σε μορφή φυλλαδίου τον Ιούνιο του 1826, αμέσως μετά την πτώση της Ιερής Πόλης, στην οποία αναφέρεται. Ο Ουγκώ βάζει τρία κομμένα κεφάλια των αγωνιστών της Επανάστασης, του Κανάρη, για τον οποίο είχε κυκλοφορήσει η φήμη ότι σκοτώθηκε προσπαθώντας να βοηθήσει τους ελεύθερους πολιορκημένους, του Μάρκου Μπότσαρη και του Επισκόπου Ρωγών Ιωσήφ, να αφηγούνται τις τελευταίες στιγμές του Μεσολογγίου.

Ο ελληνολάτρης Γερμανός ποιητής Βίλχελμ Μύλλερ, είναι γνωστός για το περίφημο δίστιχο, με το οποίο αρχίζει και τελειώνει το «Η Ελλάδα και ο Κόσμος»:

Χωρίς την ελευθερία, τι θα ήσουν Ελλάς;

Χωρίς εσέ, Ελλάς, τι θα ήταν ο κόσμος;

Το 1826 ο Μύλλερ γράφει τέσσερα ποιήματα εμπνευσμένα από το ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου: «Το Φρούριο του Ουρανού», «Η Ανάλυση του Μεσολογγίου», «Έπεσε το Μεσολόγγι» και «Το Νέο Μεσολόγγι».

Το Μεσολόγγι κυριαρχεί στη φιλελληνική ζωγραφική και τη λιθογραφική παραγωγή των ετών 1826-1827, επανέρχεται δε συχνά και στη θεματολογία των επόμενων χρόνων. Ζωγράφοι, όπως ο Ντελακρουά, ο Φλαντέν, ο Ντελανσάκ, ο Κολίν, ο Αρύ Σαίφερ, ο Ντυπρέ, ο Λουί Μπενζαμέν Ντεβούζ, ο Cheritien, ο Plattel, ο Rossignon και άλλοι, απαθανατίζουν σκηνές των πολιορκιών, των τελευταίων στιγμών των κατοίκων πριν την Έξοδο, αλλά και των σφαγών που ακολούθησαν την πτώση της πόλης. Οι απεικονίσεις, στην πλειοψηφία τους, ξεπερνούν τα όρια της ιστορικής εικονογραφίας και υπηρετούν τους υψηλούς συμβολισμούς που αποδίδονται από το σύνολο της φιλελληνικής εικονογραφίας στον αγώνα των Ελλήνων, μέσα από την αντιπαράθεση δύο διαφορετικών πολιτισμών.

Από τον χώρο της ιστοριογραφίας, όπου έχει χυθεί πολύ μελάνι για το Μεσολόγγι, ξεχωρίζει το αξιόλογο έργο του Αυγούστου Φάμπρ, «Ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου», που κυκλοφόρησε το 1827 και μεταφράστηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά το 1857 από τον Μεσολογγίτη φοιτητή της Νομικής Σ. Α. Ζορμπά. Η δεύτερη μετάφραση, από το πλήρες κείμενο του έργου, έγινε το 1983 από την Μεσολογγίτισσα συγγραφέα Ακακία Κορδόση.

Έντονη φιλελληνική δραστηριότητα αναπτύσσεται και στην Αμερική, όπου η διακήρυξη του Προέδρου James Monroe το 1823 αναγνωρίζει τον απελευθερωτικό χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης. Την βοήθειά τους προσφέρουν μεγάλες προσωπικότητες, όπως οι αδελφοί Everett και ιδιαίτερα ο Edward Everett, καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας στο Harvard, προς τον οποίο μάλιστα απευθύνθηκε ο Αδαμάντιος Κοραής το 1821 με επιστολή του, προκειμένου να ζητήσει βοήθεια από την αμερικανική κυβέρνηση. Παρακινούμενοι από φιλανθρωπικά αισθήματα, οι Αμερικανοί ιδρύουν στο τέλος του 1823 τα κομιτάτα της Νέας Υόρκης, της Βοστώνης, της Φιλαδέλφειας και άλλων πόλεων, τα οποία με εράνους συγκεντρώνουν μεγάλα χρηματικά ποσά, και στέλνουν πλοία με ανθρωπιστική βοήθεια, φορτωμένα με τρόφιμα, ρούχα και φάρμακα.

Ανάλογες ενέργειες αναλαμβάνονται στην Ολλανδία, το Βέλγιο, τη Δανία, ακόμη και στην Σουηδία. Στη Στοκχόλμη ιδρύεται «Εταιρεία των Φίλων των Ελλήνων», με γραμματέα τον δημοσιογράφο και ιδιοκτήτη εφημερίδας P.A. Wallmark, ο οποίος τον Μάιο του 1826 ενεργεί εθνικό έρανο υπέρ των Ελλήνων μέσω των εφημερίδων. Σε άλλες σουηδικές πόλεις δίνονται καλλιτεχνικές παραστάσεις και οργανώνονται εκθέσεις έργων τέχνης για τη συγκέντρωση χρημάτων.

Ο ρωσικός φιλελληνισμός εκδηλώνεται με την προεπαναστατική ίδρυση και δράση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό. Οι Ρώσοι συμμετέχουν με τη συγκρότηση και αποστολή στη Μολδοβλαχία εθελοντών σωμάτων, την αποστολή εφοδίων, τη μετάφραση και κυκλοφορία επαναστατικών προκηρύξεων

και μελετημάτων. Συμβάλλουν όμως και με τη φιλελληνική τους λογοτεχνική παραγωγή, με πιο σημαντικό εκπρόσωπο τον Αλέξανδρο Πούσκιν, τον ποιητή του «*Ξεσηκώσου Ελλάς*».

Κυρίες και Κύριοι,

Ο φιλελληνισμός υπήρξε χωρίς αμφιβολία ένα από τα σημαντικότερα στηρίγματα του αγώνα της Ανεξαρτησίας. Ποικίλοι παράγοντες συνέβαλαν ασφαλώς στη διαμόρφωση και ανάπτυξή του. Η ιστορική έρευνα ωστόσο έδειξε ότι η ανυπέβλητη θυσία του Μεσολογγίου, που κατέστησε το όνομά του συνώνυμο της ελευθερίας, έδωσε νέα ορμή στην φιλελληνική κίνηση, την οδήγησε στο απόγειό της και της επέτρεψε να συμπαρασύρει στο ρεύμα της τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους.

Στις μέρες μας, που οι πανανθρώπινες αξίες υποχωρούν μέσα στην παγκοσμιοποίηση, σήμερα που ζούμε εγκλωβισμένοι στην τετράγωνη λογική των αριθμών, εμείς οι δέσμιοι του ευδαιμονισμού, και ανάμεσά μας πιο πολύ αυτοί που έχουν στα χέρια τους τις τύχες των λαών, αξίζει να στρέψουμε προσεκτικά το βλέμμα μας στο θαύμα του Μεσολογγίου για να κατανοήσουμε καλύτερα το χρόνο και τον κόσμο, τον δικό μας και τον πανανθρώπινο. Αξίζει να δούμε στην καθαγιασμένη αυτή πόλη το σύμβολο αξιών που έχει ανάγκη η εποχή μας. Αξίζει να την κάνουμε τόπο βιωμάτων υψηλών, να γίνουμε κοινωνοί της ηρωικής διαχρονίας της.

Ροδάνθη Φλώρου

Πρόεδρος Βυρωνικής Εταιρείας Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου

(Σεπτέμβριος 2013)

-Βιβλιογραφία:

Λουκία Δρούλια, « *Ιστορία του ελληνικού έθνους* , τόμος *Η Ελληνική Επανάσταση*». Της ίδιας «*The Revival of the Greek Ideal and Philhellenism*», *M.E.L*
www.messolonghibyronsociety.gr

-Ευγενία Κεφαλληναίου , Ο Μπάιρον στην Ελλάδα: Η παρουσία του στην Νεοελληνική Πνευματική ζωή του 19^{ου} Αιώνα». Της ίδιας, «Ο Φιλελληνισμός άλλοτε και Τώρα», Μ.Ε.Λ

www.messolonghibyronsociety.gr

-Νατάσα Καστρίτη «Το φιλελληνικό κίνημα κατά την διάρκεια της Επανάστασης»

-Νατάσα Καστρίτη «Η Ελλάδα του '21 με την Ματιά των Φιλελλήνων»